

Przemoc i agresja wśród nieletnich - przyczyny i przeciwdziałanie

Agresja i przemoc w rodzinie, szkole, na ulicy to obecnie powszechne zjawiska w naszym społeczeństwie. Sprzyja temu kryzys wartości i autorytetów, osłabienie więzi rodzinnych, frustracja spowodowana ubóstwem, pozostawianie młodych ludzi z ich własnymi problemami. Dodatkowo agresywne wzorce upowszechniają środki masowego przekazu, które zamiast piętnować negatywne zachowania, często nagłaśniają je szukając taniej sensacji.

CHARAKTERYSTYKA ZJAWISKA AGRESJI I PRZEMOCY

Co to jest agresja i przemoc?

Zdefiniowanie pojęcia agresji i przemocy jest trudnym i złożonym zadaniem. W psychologii oznacza "działanie skierowane przeciwko osobom lub przedmiotom, wywołującym u jednostki niezadowolenie lub gniew". Agresja może występować w postaci fizycznej lub słownej. Może występować w formie bezpośredniej - skierowanej na osobę lub rzecz wywołującą uczucie wrogości i w formie przemieszczonej - skierowanej na obiekt zastępczy.

Przemoc - to zachowania agresywne i jednocześnie destruktywne w stosunku do innej osoby lub grupy osób, ./ w wyniku których inne osoby ponoszą uszczerbek na ciele lub w zakresie funkcji psychicznych. Jest to bezpośrednie oddziaływanie jednego człowieka na drugiego w celu zmuszenia go do zmiany zachowań, zmiany systemu wartości bądź poglądów w jakiejś sprawie. Działanie takie stwarza sytuacje zagrażające bezpieczeństwu fizycznemu lub psychicznemu.

Wśród naukowców zajmujących się zjawiskiem agresji nie ma zgodności na temat jej źródeł. Do dziś nie został bowiem rozstrzygnięty spór o to, czy ma ona charakter wrodzony, czy nabyty. Naukowcy spierają się także na temat genezy agresji. Wyróżniają cztery koncepcje dotyczące źródeł agresji. Według jednej z nich agresja jest instynktem. Druga ujmuje ją jako reakcję na frustrację, trzecia traktuje jako nabyty popęd, a czwarta uznaje zachowania agresywne jako wyuczone przez wzmacnianie.

Przemoc powstaje zwykle na podłożu emocjonalnym, ale czasem jest działaniem ściśle i dokładnie zaplanowanym zarówno pod kątem doboru ofiar, zastosowanych form przemocy, a także celów, które napastnik zamierza osiągnąć. Przemoc jest zawsze intencjonalna, narusza prawa i dobra osobiste jednostki, zawsze powoduje szkody. Przemoc ma tendencje do powtarzania się, jest często rozpaczliwym zagłuszeniem poczucia niemocy. Za przemoc odpowiedzialny jest sprawca, bez względu na to, co zrobiła ofiara. Niektóre przejawy groźenia przemocą są w istocie aktami przemocy. Czynniki ryzyka zachowań agresywnych i przemocowych mogą tkwić w środowisku rodzinnym, szkolnym lub w grupie rówieśniczej. Zachowania tego typu mogą być również generowane przez środki masowego komunikowania czy gry komputerowe albo wynikać z cech osobowych jednostki.

Środowisko rodzinne.

Jest to pierwsze środowisko wychowawcze w życiu dziecka. Stwarza podstawy do rozwoju społecznego i w dużej mierze wpływa na zachowanie dziecka. W środowisku rodzinnym niekorzystnymi czynnikami wywołującymi zachowania agresywno-przemocowe są:

- niewłaściwa postawa wychowawcza ojca (zbytńia pobłażliwość lub rygoryzm),
- brak opieki i kontroli ze strony matki,
- wrogi lub obojętny stosunek uczuciowy jednego z rodziców,
- brak zgodności rodziców lub odmienne poglądy dotyczące sposobów wychowywania dziecka,
- brak harmonijnego współżycia w rodzinie,
- wzorce zachowań prezentowane przez rodziców.

Dzieci, które szczególnie często mają do czynienia z agresją i przemocą w rodzinie stosowaną też w stosunku do nich jako metoda wychowawcza, uczą się jej stosowania w relacjach z innymi. Mamy tu do czynienia z potwierdzeniem tezy, że „agresja rodzi agresję”. Na powyższe zachowania dzieci wpływa również brak spójnej struktury rodziny, panujący chłód emocjonalny oraz nieprawidłowe postawy rodziców. Niekorzystny wpływ na dziecko ma postawa nadmiernego dystansu uczuciowego i postawa nadmiernej koncentracji na dziecku. Do pierwszej zalicza się postawę unikającą i odtrącającą, do drugiej postawę nadmiernie chroniącą i wymagającą.

Środowisko szkolne.

Do czynników ryzyka występujących w środowisku szkolnym zalicza się najczęściej:

- presję czasową - np. ponaglanie ucznia do szybszego mówienia, czytania lub pisania,
- niesprawiedliwe ocenianie - w tej sytuacji uczeń czuje się poszkodowany,
- częste upomnienia - np. wytykanie wad,

Ponadto ujawnianiu się zachowań agresywnych sprzyja nadmierne zagęszczenie w szkole (np. ciasne korytarze, przepełnione klasy). Różnorodne sytuacje szkolne mogą być dla uczniów trudne - mogą uruchamiać takie emocje, jak złość czy gniew i w konsekwencji prowadzić do zachowań agresywno - przemocowych.

Środowisko rówieśnicze.

Oprócz środowiska rodzinnego i szkolnego ważną rolę w funkcjonowaniu dzieci i młodzieży stanowi grupa rówieśnicza. Im starsze dziecko, tym wpływ grupy rówieśniczej staje się bardziej znaczący. Grupy uczą współdziałania, dają poczucie bezpieczeństwa i przynależności, stwarzają możliwość wymiany poglądów. Stwarzają warunki do podejmowania bardziej śmiałych i odważnych zachowań. Mogą też zachęcać i dopingować

do podejmowania zachowań ryzykownych, w tym agresywno - przemocowych. Grupa rówieśnicza może także modelować tego typu zachowania i osłabiać poczucie indywidualnej odpowiedzialności.

Jeżeli osoba „ważna” w grupie zachowuje się agresywnie i cieszy się w oczach obserwatora znaczącym prestiżem, istnieje duża szansa, że obserwator będzie podzielać te zachowania.

Środki masowego przekazu.

Środki masowego przekazu, w emitowanych przez siebie programach i zamieszczanych informacjach często prezentują przemoc w różnorodnych formach i przejawach. Przeprowadzone badania wskazują, że pokazywane i publikowane obrazy i informacje mają wpływ na modelowanie zachowań agresywnych w szczególności u dzieci i młodzieży. Im młodsze dziecko tym większe prawdopodobieństwo, że będzie ono miało trudność w odróżnieniu treści medialnych, fikcji od realiów otaczającego środowiska.

Przemoc i agresja pokazywane w mediach mają wpływ na wzrost tolerancji i zwiększają gotowość do przejawiania zachowań agresywno - przemocowych. Na podstawie przeprowadzonych badań udowodniono, że dziecko zmienia się pod wpływem oglądania w telewizji scen przemocy:

- Staje się nie wrażliwe na przejawy okrucieństwa
- Zaczyna akceptować przemoc jako sposób rozwiązywania problemów
- Naśladuje w życiu akty przemocy widziane na ekranie
- Identyfikuje się z oglądanymi bohaterami - bądź ofiarami, bądź katami

Czynniki osobowe.

Osobowe czynniki ryzyka wystąpienia przemocy i agresji dotyczą zarówno ofiar, jak i sprawców przemocy. Wśród ofiar agresji i przemocy wyróżniamy ofiary pasywne i prowokujące. Ofiary pasywne charakteryzują się wrażliwością, są nieśmiałe, niepewne, lękowe, nie potrafią się bronić, a w przypadku ataku płaczą, wycofują się. Mogą mieć przekonanie o swojej niskiej wartości, czuć się osamotnione i opuszczone. Ofiary te często są słabsze fizycznie. Bezpieczniej czują się w kontaktach z dorosłymi niż z rówieśnikami. Ofiary prowokujące charakteryzują się nadmierną aktywnością, są niespokojne, zmienne w swoich nastrojach i humorach. Mogą występować u nich deficyty koncentracji i uwagi. W związku z tym wytwarzają wokół siebie atmosferę napięcia, prowokując do negatywnych reakcji ze strony innych.

Sprawców przemocy charakteryzuje tendencja do wyśmiewania innych, łatwej irytacji, szydzenia z innych, celowego mówienia rzeczy, które mogą kogoś zranić lub komuś zagrozić. Może to mieć związek z niezaspokojonymi potrzebami (np. akceptacji, miłości, bezpieczeństwa, osiągnięć, poważania), wysokim poziomem lęku, nieumiejętnością radzenia sobie z sytuacjami trudnymi i konfliktowymi, z przedmiotowym i instrumentalnym sposobem traktowania innych.

Cechuje ich niski poziom samokontroli, szczególnie w zakresie regulacji emocji.

Zakład poprawczy jako instytucja jej sposób organizacji, może także wpływać na powstawanie zachowań agresywnych.

Do czynników instytucjonalno - organizacyjnych, które mają na to wpływ można zaliczyć:

- Zbyt liczne klasy , grupy- na małej powierzchni znajduje się duża liczba wychowanków co powoduje częste konflikty. Trudno jest osiągnąć integrację zespołu, anonimowość ułatwia zachowania agresywne

- Zbyt dużo czasu spędzonego w sposób ukierunkowany - dzieci z natury są ruchliwe. Nienadążanie za tokiem lekcji powoduje frustrację, a to może wywalać agresję.

- Za mało ciekawych i atrakcyjnych form pracy z wychowankiem

- Ogólny standard budynku i otoczenia -poziom hałasu i wystrój pomieszczeń (zbyt dużo i zbyt mało bodźców sprzyja agresji).

Uwarunkowania pedagogiczne.

- zbyt rzadko wykorzystywane umiejętności konstruktywnego rozwiązywania sytuacji konfliktowych przez nauczycieli i wychowawców

- niewłaściwe sposoby komunikowania się z uczniami, powodujące ich agresję (poniżone krytykowanie, wyśmiewanie lub nie zauważanie osiągnięć wychowanków)

- nieumiejętność radzenia sobie z przeżywaniem silnych i trudnych uczuć (także wynikającym z kontaktów z wychowankami)

- nieskuteczne rozładowanie napięć podczas lekcji (nastawianie na szybki skutek bez uwzględnienia przyczyn i warunków)

JAK BRONIĆ SIĘ PRZED AGRESJĄ WYCHOWANKÓW? JAK JEJ ZAPOBIEGAĆ?

PRZEMOC to „wszelkie nieprzypadkowe akty (słowne i fizyczne) godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej , a także psychicznej szkody jednostki, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji"

Wyróżnia się następujące typy agresji:

EMOCJONALNA- wychowanek odreagowuje swoje emocje

SADYSTYCZNA- napastnik czuje przyjemność z zadawania cierpienia, podwyższa przez przemoc swoją samoocenę

INSTRUMENTALNA- atakujący chce osiągnąć pożądany efekt

NORMATYWNA- przeciwnik dąży do pokonania swego wroga przez co ocala swą tożsamość społeczną.

Jeśli wychowankowie długo dręczą nauczyciela LUB INNEGO wychowanka, jest to agresja sadystyczna. Gdy wychowanek klóci się o ocenę i używa obraźliwych słów, łączy agresję instrumentalną i emocjonalną. Przeklinanie i obrażanie nauczyciela, wychowawcy „kolegi” jest typowym odreagowaniem emocji-to przejaw agresji emocjonalnej. Natomiast zastraszenie i szantaż pedagoga wiąże się z instrumentalną i sadystyczną agresją.

Każdy nauczyciel, wychowawca niejednokrotnie doświadcza trudnych emocji w kontakcie z uczniem i grupą. Trudności w relacjach z agresywnymi uczniami wynikają często z doznawanych wówczas uczuć: lęku, poczucia bezradności, gniewu.

LĘK - część nauczycieli, wychowawców obawia się, że może stać się ofiarą agresji ze strony wychowanków. Dlatego często przyjmują postawę uległości wobec niewłaściwego zachowania ucznia. Boi się też reakcji zwierzchników (zwolnienie z pracy) i negatywnego rozgłosu (bezzadność).

POCZUCIE BEZRADNOŚCI - skrywane często w obawie o dobry wizerunek na zewnątrz, jest wyznacznikiem poczucia własnej wartości. Jednak akceptacja uczucia bezradności pozwoli wychowawcy zwrócić się o pomoc wówczas, gdy jest obiektem agresji.

GNIEW - spowodowany zachowaniem wychowanków, może przerodzić się w złość lub brak reakcji (obawa przed utratą kontroli). Jeśli nauczyciel, wychowawca słownie atakuje wychowanków-może wywołać eskalację agresji. Jeżeli zaś udaje, że niczego nie widzi-przyzwala na rozwój agresji i niewłaściwych zachowań.

Wszystkie te trzy uczucia są ze sobą powiązane. Wynikają one z natury człowieka, trzeba je zaakceptować i w miarę swych możliwości kontrolować.

W radzeniu sobie z przemocą i agresją przeszkadzają fałszywe przekonania:

1. Nie można zapobiec aktom przemocy, gdyż pojawiają się nagle.
2. Agresja wychowanków wobec pedagogów jest efektem mówienia wychowankom o ich prawach w placówce.
3. Reakcja na agresję doprowadzi do jej eskalacji.
4. W razie ataku agresywnego wychowanka nie mogę nic zrobić.
5. Sam muszę radzić sobie ze wszystkim.
6. Nie mogę wezwać pomocy-inni źle to odbiorą.

Jak zapobiegać przemocy ?

1. Prowadzić długofalową profilaktykę:

- rozpoznawać zagrożenia,

- unikać sytuacji agresywnych,
- opracować jasne kontrakty (umowy, ustalenia) z podmiotami procesu wychowawczego

Z radą pedagogiczną-nauczyciele powinni uzgodnić sposoby reagowania w określonych przypadkach, pomagać sobie nawzajem, konsekwentnie rozliczać sprawców. Działania te dają poczucie solidarności i wsparcia.

Z rodzicami-dotyczą one konsekwencji, jakie poniosą ich dzieci w razie agresywnych zachowań, a także procedur postępowania w powyższych sytuacjach.

Z klasą, grupą -jasne są reguły zachowania w grupie i kontakty: klasa-nauczyciel oraz sankcje w przypadku ich łamania. Kontrakt taki powinien obowiązywać niezależnie od ogólnoszkolnego regulaminu czy kodeksu.

2. Zapobiegać bezpośrednio.

Atak agresywny na nauczyciela poprzedza „testowanie”- badanie, jak pedagog reaguje na zaczepki, próby naruszania jego granic prywatności i łamanie regulaminu klasy, szkoły. Jeśli nauczyciel nie będzie stanowczy, zdecydowany w swoim postępowaniu, należy przypuszczać, iż zostanie to odczytane jako zgoda na destrukcyjne zachowanie.

Ideą działań profilaktycznych jest identyfikowanie wszystkich zachowań agresywnych i zdecydowane reagowanie na nie. Ma to zapobiec wszelkim przejawom długotrwałej, rozwiniętej agresji.

Proponuje się podjęcie 6. asertywnych kroków:

KROK 1-Opisz zachowanie, na które nie wyrażasz zgody. Jest to sygnał, że dokładnie rozpoznajesz i rozumiesz niewłaściwe zachowanie. Równocześnie dajesz uczniom możliwość jego zmiany.

KROK 2-Odwołaj się do kontraktu zawartego z klasą, grupą przypomnij, że wszyscy zgodzili się go respektować.

KROK 3- Powiedz jak się czujesz, gdy uczniowie zachowują się niewłaściwie. Szczerze wypowiedz, co ci przeszkadza, co martwi, co sprawia przykrość, irytuje.

KROK 4- Sformułuj oczekiwanie, wymaganie czy żądanie wobec agresywnego wychowanka, klasy, grupy. Uczyni to spokojnie, bez agresji, ale bardzo stanowczo.

KROK 5- Powiedz wychowankowi, klasie, grupie jakie poniosą konsekwencje nagannego zachowania. Przywołana sankcja powinna być:

- adekwatna do przewinienia,
- możliwa do wykonania,
- zgodna z prawem.

KROK 6- Wykonaj sankcję podkreślając jednocześnie, że to wychowanek (wychowankowie) doprowadzili do takich konsekwencji. W żadnym wypadku nie wycofuj się na tym etapie, choćby agresor nagle wycofał się, przeproszał, zmienił zachowanie. Konsekwencja nauczyciela jest bardzo ważna, gdyż realizując kolejne kroki dawał możliwość zmiany agresywnego zachowania.

3. Bronić się w razie ataku lub dręczenia.

Jeśli jesteś ofiarą agresji lub dręczenia (słownego czy fizycznego) - masz prawo się bronić w następujący sposób:

KROK 1 - Powiedz „STOP”- zdecydowanym, podniesionym głosem.

KROK 2 - Zapewnij sobie bezpieczeństwo - otwórz drzwi od klasy, poproś kogoś przechodzącego (ucznia, nauczyciela) o poinformowanie dyrekcji o zajściu. Krzyknij, że potrzebujesz pomocy.

KROK 3 - Poinformuj o zdarzeniu zwierzchników i radę pedagogiczną jak najszybciej. Napisz dokładną notatkę wskazując w niej inicjatorów, czynnych i biernych uczestników, „niemych świadków”.

REGUŁY POSTĘPOWANIA W PRZYPADKU WYSTĘPOWANIA AGRESJI

- 1 . Przerwać sytuację.
- 2 . Wysłuchać stron (bez moralizowania).
- 3 . Ustalić przyczynę konfliktu.
- 4 . Wspólne poszukiwanie sposobu rozwiązania konfliktu.
- 5 . Wyrażenie aprobaty-konflikt rozwiązany.
- 6 . Upomnienie.
- 7 . Rozmowa z wychowankiem, nauczycielem i rodzicami.
- 8 . Dodatkowe zadania zmierzające do wykazania się(prace na rzecz zakładu).
- 9 . Wskazanie pozytywnych cech ucznia agresywnego.
- 10 . Poniesienie kosztów spowodowanych celową agresją.
- 11 . Kara, czynnik wychowawczy.
- 12 . Upewnienie się czy agresor zrozumiał swoje negatywne zachowanie.
- 13 . Wyciszyć, nie reagować gwałtownie, zachować spokój.
- 14 . Starać się doprowadzić do nabrania dystansu do sytuacji.

15 . Starać się nie narzucać własnych gotowych rozwiązań.

Zasady postępowania po akcie agresji lub dręczenia

1. Nałożenie na winnych kary, która powinna spełniać pewne warunki:

a. sprawcy należy uświadomić: za jakie zachowanie ponosi karę, dlaczego ją ponosi i jakie szkody przyniosło jego postępowanie

b. jasno należy dać do zrozumienia, że kara jest pociągnięciem do odpowiedzialności i poniesieniem konsekwencji, a nie odwetem czy zemstą

c. musi być adekwatna do przewinienia, legalna, poważna i stosowana konsekwentnie (nie powinno się jej wycofywać, zawiniony nie może mieć możliwości uniknięcia jej)

d. zastosować należy ją jak najszybciej (łącznie z czynem z karą)

e. przedstawić jasno możliwości zadośćuczynienia oraz naprawy ujemnych konsekwencji swojego czynu

f. należy przeprowadzić rozmowę z otoczeniem winnego, by uświadomić wychowankom naganność czynu

2. Spotkanie z rodzicami.

Bardzo ważne jest, by sprawa agresji stała się wspólną troską wychowanków, wychowawców i rodziców. Podczas koniecznego spotkania rodzice powinni zobaczyć problem, a nie usłyszeć oskarżenia. Wspólne omówienie czynu, konsekwencji, naprawy winy może wpłynąć na uniknięcie podobnych zdarzeń w przyszłości.

3. Rozmowa z „niemymi świadkami”.

Duża część klasy, grupy, która była świadkiem przemocy w rzeczywistości potępia ją, jednak na forum grupy milczy-czyli faktycznie wspiera niewłaściwe zachowania. W takiej sytuacji należy prowadzić indywidualne rozmowy z wychowankami przed zebraniem całej klasy lub grupy. Powinno się odwoływać do sprawiedliwości i empatii uczniów.

Jeżeli uświadomią sobie rolę swojego biernego zachowania, będzie to płaszczyzna dla antyprzemocowych działań profilaktycznych.

Wychowawca podczas spotkania z zespołem klasowym lub grupą powinien:

- podkreślać chęć rozmowy o problemie,

- używać sformułowania „ja” (mówić o swoich odczuciach związanych z agresją),

- „nazywać rzeczy po imieniu” - „agresja”, „przemoc”, „znęcanie się”, „dręczenie”, „wyzywanie”,
- ukazywać skutki przemocy dla sprawców, ofiary, świadków,
- mobilizować klasę do myślenia o naprawie skutków agresji i zapobieganiu podobnym zdarzeniom,
- rozmawiać z nauczycielami o problemach wychowanków.

O TYM KONIECZNIE PAMIĘTAJ!

- Zwracaj uwagę na wszelkie zachowania wychowanków mające charakter agresywny. REAGUJ!
- Zastanów się nad przyczynami agresji!
- Gdy agresja jest kierowana pod twoim adresem, pamiętaj, że masz prawo się bronić.
- Brak reakcji prowadzić będzie zwykle do nasilenia agresji pod twoim adresem lub innych wychowanków. Brak reakcji uczy wychowanków, że bezkarnie można źle traktować innych ludzi.
- Podejmuj działania przeciwko agresji, zanim przemoc stanie się problemem. Zawieraj kontrakty z uczniami, rodzicami oraz radą pedagogiczną.
- Potępiaj przemoc i agresję, nazywając rzeczy po imieniu (co jest złe, co jest łamaniem norm). Piętnuj destrukcyjne zachowania bez atakowania wychowanków.
- Zastanów się, jakie uczucia i przekonania mogą utrudniać ci reagowanie na agresję.
- Rozwijaj umiejętności asertywnego reagowania i obrony.
- Pamiętaj, że masz prawo do obrony i do pomocy.
- Jeśli miała miejsce agresja wobec ciebie lub twojego kolegi (koleżanki), udziel mu pomocy i nie pozwól, by sprawa zakończyła się bez wyciągnięcia konsekwencji wobec sprawców i wniosków ze zdarzenia.
- Jeśli karzesz sprawcę, pamiętaj, by dać mu szansę poprawy i zadośćuczynienia.
- Uczyń ze sprawy przemocy wspólny problem szkoły (rodziców, nauczycieli, uczniów) i społeczności lokalnej (policji, ośrodka pomocy społecznej, ośrodków socjoterapii i poradni psychologiczno-pedagogicznych, kościołów itp.).

Na podstawie doświadczeń można stwierdzić, że nauczyciel, wychowawca nie zapobiegnie agresji wśród wychowanków, działając w osamotnieniu. Jakikolwiek powstrzymanie fali agresji może nastąpić przez wspólne działanie całej społeczności placówki. Dopiero wtedy

gdy wszyscy będą mieli jednakowy cel można odnieść sukces w walce z agresją. Dobrze jest gdy do pracy włącza się psychologa, pedagoga i terapeutę.

- Należy spróbować stworzyć środowisko , charakteryzujące się ogółem, pozytywnym zainteresowaniem ze strony dorosłych
- Granice nieakceptowanego zachowania muszą być głośno określone.
- W przypadku przekraczania tych granic należy stosować sankcję, które nie są oparte na sile fizycznej i wrogim zachowaniom oraz są zgodne z systemem wychowawczym.

Realizacja programu profilaktycznego powinna obejmować następujące środki zaradcze:

Środki zaradcze na poziomie placówki

- Przeprowadzanie ankiety wśród wychowanków. Analiza sytuacji.
- Dzień poświęcony problemowi agresji w placówce.
- Większa kontrola podczas przerw w szkole, warsztatach i internacie, częstsze interwencje.
- Więcej ciekawych zajęć z grupą.
- Doskonalenie i samodoskonalenie nauczycieli.
- Współpraca - szkoła, warsztaty, internat

Środki zaradcze na poziomie klasy, grupy

- Regulamin klasowy, grupowy zawierający normy postępowania zapobiegające agresji.
- Mniej czasu wolnego niekontrolowanego
- Większa liczba zajęć o charakterze sportowym
- Wspólne zajęcia wzmacniające więzi między wychowankami.
- Informacje dla rodziców, indywidualne rozmowy.

Środki zaradcze na poziomie jednostki

- Poważne rozmowy ze sprawcami i ofiarami agresji
- Rozmowy z rodzicami wychowanków, których problem dotyczy, ewentualnie także w obecności wychowanka.
- Wykorzystanie pomysłowości w pomaganiu ofiarom względnie ich prześladowcom.
- Pomoc ze strony „neutralnych” wychowanków.

Na zakończenie jeszcze raz chcę podkreślić, że zjawisko agresji jest poważnym problemem w placówce o charakterze izolacyjnym i w jej ograniczeniu muszą uczestniczyć wszyscy pracownicy placówki ściśle ze sobą współpracując.

Marian Chudziński Głogów 17.05.2006r ZPiSdN w Głogowie